

Jolanta Waszczuk-Napiórkowska

Opinia prawna na temat klauzuli sumienia lekarzy, farmaceutów oraz pielęgniarek w prawie włoskim¹

Legal opinion on the conscience clause for doctors, pharmacists and nurses in Italian law: The object of this paper is to provide an opinion on the regulation of conscience clause in relation to doctors, nurses and pharmacists under Italian law. The opinion was based on the legislative texts available on the websites of the Italian government and the Ministry of Health. Conscience clause is governed by Article 9 of Legge 22 maggio 1978, Norme per la tutela sociale della maternità e sull'interruzione volontaria della gravidanza (Legge 194/1978), under which a doctor or nurse may refuse to provide and participate in carrying out abortions, should they submit a statement – subject to Article 5(3). Conscience clause is governed by Article 16 of Legge 19 febbraio 2004, n.40 standard in materia di procreazione medicalmente assistita (Law 40/2004), under which a doctor or nurse may refuse to participate in medical procedures and assisted conception treatments.

Keywords: conscience clause | Italy | medicine | abortion
Słowa kluczowe: klauzula sumienia | Włochy | medycyna | aborcja

Ekspert ds. legislacji BAS, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie;
jolanta.waszczuk-napiorkowska@sejm.gov.pl.

Przedmiot opinii

Przedmiotem opinii jest przedstawienie regulacji dotyczącej klauzuli sumienia lekarzy, pielęgniarek oraz farmaceutów w prawie włoskim. Opinia została sporządzona na podstawie tekstów ustaw zamieszczonych na stronach internetowych rządu Republiki Włoskiej oraz Ministerstwa Zdrowia. W treści opinii zostały uwzględnione także kodeksy etyki lekarzy, pielęgniarek, farmaceutów oraz dokumenty Narodowego Komitetu Bioetyki dotyczące klauzuli sumienia lekarzy i farmaceutów w zakresie środków postkoitalnych, zamieszczone na stronach internetowych Ministerstwa Zdrowia lub organów, które wydały te

¹ Opinia sporządzona 20 stycznia 2012 r. na zlecenie Klubu Parlamentarnego Prawo i Sprawiedliwość; BAS-WAL-492/11(4).

akty. Ponadto niniejsze opracowanie zawiera odniesienia do wyroków Sądu Konstytucyjnego Republiki Włoskiej².

Uzasadnienie prawne

Zagadnienia wstępne

Prawna konstrukcja klauzuli sumienia ma źródło w wolności sumienia i wolności religii, które są prawami konstytucyjnie zagwarantowanymi³. Wolność sumienia jest wyrażona w art. 21 Konstytucji Republiki Włoskiej⁴ (dalej: Konstytucja), zgodnie z którym: *Wszyscy mają prawo swobodnego wyrażania swoich myśli za pomocą słowa, pisma i wszelkich środków rozpowszechniania*⁵. Wolność religii jest określona w art. 19 Konstytucji, który brzmi: *Wszyscy mają prawo swobodnego wyznawania swojej wiary, w jakiegokolwiek formie, indywidualnie lub zbiorowo, propagowania jej i sprawowania obrzędów kultowych prywatnie lub publicznie, o ile nie sprzeciwiają się one dobrem obywatelom*⁶.

Wolność sumienia jest gwarantowana w równym stopniu dla wyznawców religii, jak i ateistów, którym zapewnia się tzw. wolność negatywną⁷. W świetle orzecznictwa Sądu Konstytucyjnego Republiki Włoskiej (dalej: Sąd Konstytucyjny) wolność sumienia należy zaliczyć do uznanych i nienaruszalnych praw człowieka⁸, o których mowa w art. 2 Konstytucji. Wynika ona z godności czło-

² Źródło: <http://www.cortecostituzionale.it/actionPronuncia.do>.

³ Zob. wyrok Sądu Konstytucyjnego Republiki Włoskiej (*Corte Costituzionale*) z 10 lutego 1997 r., N. 43 (C. Cost. 43/1997); *I diritti fondamentali nella giurisprudenza della Corte Costituzionale. Relazione predisposta in occasione dell'incontro della delegazione della Corte costituzionale con il tribunale costituzionale della Repubblica di Polonia. Varsavia, 30–31 marzo 2006*, http://www.cortecostituzionale.it/documenti/convegni_seminari/STU185_principi.pdf; F. Viola, *L'obiezione di coscienza come diritto* [w:] *Diritto questioni pubbliche*, s. 178, http://www.unipa.it/viola/Obiezione_di_%20coscienza.pdf; Comitato Nazionale per la Bioetica [w:] *Nota in merito alla obiezione di coscienza del farmacista alla vendita di contraccettivi d'emergenza 25 febbraio 2011*, s. 3, <http://www.ucfivenezia.it/wp-content/uploads/2011/03/11.pdf>.

⁴ *Costituzione della Repubblica Italiana. Testo pubblicato sulla Gazzetta ufficiale n. 298 del 27 dicembre 1947*, <http://www.governo.it/Governo/Costituzione/Costituzione-RepubblicaItaliana.pdf>.

⁵ Tekst przypisu cytowany zgodnie z tłumaczeniem Z. Witkowskiego [w:] *Konstytucja Republiki Włoskiej*, Warszawa 2004.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Zob. wyroki Sądu Konstytucyjnego Republiki Włoskiej z: 2 października 1979 r.; N. 117 (C. Cost. 117/1979); 4 maja 1995 r., N. 149 (C. Cost. 149/1995); 30 września 1996 r.; N. 334 (C. Cost. 334/1996); *I diritti fondamentali nella giurisprudenza, op. cit.*

⁸ Zob. wyroki Sądu Konstytucyjnego Republiki Włoskiej z: 2 października 1979 r.; N. 117 (C. Cost. 117/1979); 13 lipca 1984 r., N. 239 (C. Cost. 239/1984); 21 maja

wieka, która również jest jednym z uznanych i nienaruszalnych praw człowieka⁹. Sąd Konstytucyjny w wyroku z 16 grudnia 1991 r., odnosząc się do ścisłej zależności zachodzącej między godnością człowieka a wolnością sumienia, podkreślił, że: *nie można zapewnić pełnej i skutecznej ochrony nienaruszalnym prawom człowieka [wynikającym z godności] bez zagwarantowania wzajemnie powiązanej ochrony konstytucyjnej «relacji intymnej i uprzywilejowanej człowieka z samym sobą»*¹⁰. Ta sfera intymna sumienia jednostki powinna być traktowana jako refleks prawny (*riflesso giuridico*) uniwersalnej idei godności osoby ludzkiej, którą otaczają wypływające z niej nienaruszalne prawa człowieka¹¹. Wolność sumienia wyraża się m.in. w tym, że obywatel ma prawo postępować zgodnie z własnym sumieniem, a ustawodawca nie powinien tworzyć takich norm prawnych, które zmuszałyby go do postępowania wbrew własnemu sumieniu¹². W razie powstania konfliktu pomiędzy prezentowanym światopoglądem a nałożonymi ustawowo obowiązkami obywatel ma prawo odwołać się do klauzuli sumienia¹³. Klauzula sumienia: *może być uznana za prawo człowieka*

1987 r., N. 196 (C. Cost. 196/1987); *I diritti fondamentali nella giurisprudenza, op. cit.*

⁹ Zob. wyroki Sądu Konstytucyjnego Republiki Włoskiej z: 16 grudnia 1991 r., N. 467 (C. Cost. 467/1991); 30 września, N. 334 (C. Cost. 334/1996); F. Viola, *Lobiazione di coscienza come diritto* [w:] *Diritto, op.cit.*, s. 173; *I diritti fondamentali nella giurisprudenza, op. cit.*

¹⁰ Wyrok Sądu Konstytucyjnego Republiki Włoskiej z 16 grudnia 1991 r. (C. Cost. 467/1991): *A livello dei valori costituzionali, la protezione della coscienza individuale si ricava dalla tutela delle libertà fondamentali e dei diritti inviolabili riconosciuti e garantiti all'uomo come singolo, ai sensi dell'art. 2 della Costituzione, dal momento che non può darsi una piena ed effettiva garanzia di questi ultimi senza che sia stabilita una correlativa protezione costituzionale di quella relazione intima e privilegiata dell'uomo con se stesso (...) sfera intima della coscienza individuale deve essere considerata come il riflesso giuridico più profondo dell'idea universale della dignità della persona umana che circonda quei diritti; Corte Costituzionale, I diritti fondamentali nella giurisprudenza, op. cit.*

¹¹ Zob. wyrok Sądu Konstytucyjnego Republiki Włoskiej z 16 grudnia 1991 r. (C. Cost. 467/1991).

¹² Zob. wyrok Sądu Konstytucyjnego Republiki Włoskiej z 10 lutego 1997 r., N. 43 (C. Cost. 43/1997); *I diritti fondamentali nella giurisprudenza, op. cit.*; por. F. Viola, *Lobiazione di coscienza come diritto, op. cit.*, s. 177 i n., 184.

¹³ We Włoszech istnieją jeszcze inne teorie dotyczące omawianego zagadnienia. Można przykładowo wymienić teorię, zgodnie z którą w społeczeństwie wielokulturowym klauzula sumienia powinna być niedopuszczalna, gdyż ma destrukcyjne działanie na porządek prawny. Z kolei według innej teorii – klauzula sumienia jest podstawowym elementem demokracji, jednakże ze względu na stabilizację porządku prawnego regulację klauzuli sumienia w całości należy pozostawić ustawodawcy (zob. F. Viola, *Lobiazione di coscienza come diritto, op. cit.*, s. 183 i n.).

konstytucyjnie zagwarantowane, wynikające z bezpośrednio stosowanego przepisu Konstytucji, który jest podstawą wolności sumienia, rozumianej jako wolność życia i postępowania według własnych przekonań, o ile nie są one sprzeczne z zasadami konstytucyjnymi¹⁴.

Klauzula sumienia lekarzy

Klauzula sumienia, do której lekarz ma prawo się odwołać, została wyrażona *expressis verbis* w dwóch aktach prawnych o randze ustawowej: ustawie z 22 maja 1978 r. nr 194 dotyczącej standardów ochrony macierzyństwa i dokonywania zabiegu przerywania ciąży¹⁵ oraz ustawie z 19 lutego 2004 r. nr 40 dotyczącej stosowania technik medycznie wspomaganey prokreacji¹⁶.

Zgodnie z treścią art. 9¹⁷ ustawy dotyczącej standardów ochrony macierzyństwa i dokonywania zabiegu przerywania ciąży: *Członek personelu me-*

¹⁴ F. Viola w swojej publikacji podkreśla, że: *Diritto l'obiezione di coscienza come un diritto umano costituzionalmente garantito e direttamente azionabile, poiché la libertà di coscienza persegue l'obiettivo di riconoscere la libertà di vivere e di operare secondo i propri convincimenti interiori. (...) all'obiezione di coscienza è quello di difendere la possibilità di vivere e di agire secondo le proprie convinzioni personali quand'esse non sono in contrasto con i valori costituzionali, ibidem, s. 174 i n.; zob. także wyrok Sądu Konstytucyjnego Republiki Włoskiej z 2 października 1979 r.; N. 117 (C. Cost. 117/1979); I diritti fondamentali nella giurisprudenza, op. cit.*

¹⁵ Legge 22 maggio 1978, n. 194 Norme per la tutela sociale della maternità e sull'interruzione volontaria della gravidanza (legge 194/1978). Testo pubblicato sulla Gazzetta ufficiale n.140 del 22 maggio 1978, http://www.salute.gov.it/imgs/C_17_normativa_845_allegato.pdf.

¹⁶ Legge 19 febbraio 2004, n.40 Norme in materia di procreazione medicalmente assistita (legge 40/2004). Testo pubblicato sulla Gazzetta ufficiale n. 45 del 24 febbraio 2004, http://www.salute.gov.it/imgs/C_17_normativa_454_allegato.pdf.

¹⁷ Artykuł 9 legge 194/1978: [1] *Il personale sanitario ed esercente le attività ausiliarie non è tenuto a prendere parte alle procedure di cui agli articoli 5 e 7 ed agli interventi per l'interruzione della gravidanza quando sollevi obiezione di coscienza, con preventiva dichiarazione. La dichiarazione dell'obiettore deve essere comunicata al medico provinciale e, nel caso di personale dipendente dello ospedale o dalla casa di cura, anche al direttore sanitario, entro un mese dall'entrata in vigore della presente legge o dal conseguimento della abilitazione o dall'assunzione presso un ente tenuto a fornire prestazioni dirette alla interruzione della gravidanza o dalla stipulazione di una convenzione con enti previdenziali che comporti l'esecuzione di tali prestazioni.* [2] *L'obiezione può sempre essere revocata o venire proposta anche al di fuori dei termini di cui al precedente comma, ma in tale caso la dichiarazione produce effetto dopo un mese dalla sua presentazione al medico provinciale.* [3] *L'obiezione di coscienza esonera il personale sanitario ed esercente le attività ausiliarie dal compimento delle procedure e delle attività specificamente e necessariamente dirette a determinare l'interruzione della gravidanza, e non dall'assistenza antecedente e conseguente all'intervento.* [4] *Gli*

dycznego¹⁸ oraz pomocniczego personelu medycznego¹⁹ nie jest zobowiązany do uczestniczenia w procedurach przewidzianych w art. 5 i 7²⁰ [tej ustawy] oraz

enti ospedalieri e le case di cura autorizzate sono tenuti in ogni caso ad assicurare lo espletamento delle procedure previste dall'articolo 7 e l'effettuazione degli interventi di interruzione della gravidanza richiesti secondo le modalità previste dagli articoli 5, 7 e 8. La regione ne controlla e garantisce l'attuazione anche attraverso la mobilità del personale. [5] L'obiezione di coscienza non può essere invocata dal personale sanitario, ed esercente le attività ausiliarie quando, data la particolarità delle circostanze, il loro personale intervento è indispensabile per salvare la vita della donna in imminente pericolo. [6] L'obiezione di coscienza si intende revocata, con effetto, immediato, se chi l'ha sollevata prende parte a procedure o a interventi per l'interruzione della gravidanza previsti dalla presente legge, al di fuori dei casi di cui al comma precedente.

¹⁸ Pojęcie „personel medyczny” obejmuje lekarzy oraz dyplomowane pielęgniarki (te które mają *laurea breve*).

¹⁹ Pojęcie „pomocniczego personelu medycznego” w szczególności obejmuje pielęgniarki niedyplomowane (te, które nie mają *laurea breve* i zasadniczo wykonują inne czynności niż pielęgniarki dyplomowane).

²⁰ Zgodnie z art. 4 *legge* 194/1978 w celu dokonania aborcji kobieta powinna zwrócić się w okresie pierwszych 90 dni ciąży do punktu konsultacyjnego (*consultorio pubblico*), jednostki społeczno-sanitarnej (*struttura socio-sanitaria*) lub lekarza rodzinnego (*medico di sua fiducia*). Na podstawie art. 5 tej ustawy w punkcie konsultacyjnym lub jednostce społeczno-sanitarnej zostaną przeprowadzone konieczne badania lekarskie oraz zostanie przeprowadzony wywiad dotyczący powodów, dla których kobieta jest zdecydowana dokonać aborcji. W każdym przypadku, a w szczególności wówczas, gdy żądanie usunięcia ciąży jest uzasadniane sytuacją finansową, socjalną, rodzinną, zdrowiem kobiety ciężarnej, należy rozważyć, w obecności kobiety oraz ojca dziecka, który za jej zgodą może być obecny podczas wizyty, czy są możliwe inne rozwiązania niż dokonanie zabiegu przerwania ciąży. Ponadto podczas takiej wizyty należy zaproponować konieczną pomoc w okresie ciąży i po porodzie, przy czym wszelkie czynności podejmowane przez personel medyczny muszą odbywać się w poszanowaniu godności kobiety i jej decyzji. Powyższa procedura powinna być zachowana także przez lekarza rodzinnego, do którego kobieta zwróci się o wystawienie zaświadczenia. We wszystkich przypadkach kobieta powinna zostać poinformowana o przysługujących jej prawach. Jeżeli lekarz uzna, że zachodzą okoliczności wymagające natychmiastowego zabiegu, wystawia kobiecie stosowne zaświadczenie z adnotacją „pilne”, z którym zwraca się ona do odpowiednich jednostek upoważnionych do dokonywania zabiegu przerywania ciąży. Jeżeli nie zachodzą okoliczności, które wymagają natychmiastowego dokonania zabiegu, lekarz wystawia kobiecie kopię dokumentu, podpisanego również przez nią, w którym stwierdza stan ciąży i zamieszcza żądanie usunięcia ciąży; z dokumentem tym po upływie 7 dni kobieta zwraca się do odpowiedniej jednostki w celu dokonania zabiegu.

Artykuł 7 *legge* 194/1978 określa procedurę dokonywania zabiegu przerywania ciąży trwającej dłużej niż 90 dni, który może być wykonany, jeżeli: ciąża lub poród stanowią poważne zagrożenie dla życia kobiety (art. 6 lit. a) lub występują poważne wady

w zabiegach przerywania ciąży, jeżeli odwoła się do sprzeciwu sumienia, który uprzednio wyraził w oświadczeniu. Oświadczenie osoby odmawiającej wykonywania czynności związanych z przerywaniem ciąży ze względów religijnych lub moralnych musi być przedłożone lekarzowi wojewódzkiemu²¹, a w przypadku osoby zatrudnionej w szpitalu lub domu opieki zdrowotnej, także dyrektorowi medycznemu [tej placówki], w terminie miesiąca od wejścia w życie niniejszej ustawy lub uzyskania odpowiednich kwalifikacji [do wykonywania zawodu] bądź zatrudnienia w placówce, która świadczy usługi bezpośrednio związane z usuwaniem ciąży, bądź zawarcia umowy z podmiotami, które zajmują się realizacją tych świadczeń [ust. 1]. Oświadczenie to może być zawsze odwołane lub złożone, także poza terminami wskazanymi w ustępie poprzednim, jednakże w każdym przypadku wywiera ono skutki po upływie miesiąca od przedłożenia go lekarzowi wojewódzkiemu [ust. 2]. Oświadczenie to zwalnia członka personelu medycznego lub pomocniczego personelu medycznego od wykonywania procedur [o których mowa w art. 5 i 7 tej ustawy] oraz od podejmowania czynności bezpośrednio zmierzających do usunięcia ciąży, [oświadczenie to] nie zwalnia z opieki nad kobietą przed i po zabiegu [ust. 3]. Szpitale i domy opieki zdrowotnej są zobowiązane w każdym przypadku zapewnić wykonanie procedur przewidzianych w art. 7 i przeprowadzenie zabiegu przerywania ciąży zgodnie z art. 5, 7 i 8²² [tej ustawy]. Odpowiednie organy wojewódzkie kontrolują i gwarantują

rozwojowe płodu, które stwarzają duże niebezpieczeństwo dla zdrowia fizycznego lub psychicznego kobiety (art. 6 lit. b). W razie zaistnienia powyższych okoliczności lekarz pracujący w szpitalu na oddziale położniczo-ginekologicznym wystawia zaświadczenie stwierdzające stan zagrożenia życia kobiety lub istnienie poważnych wad rozwojowych płodu, przy czym w razie konieczności może zwrócić się o pomoc do lekarzy innych specjalności. Ponadto lekarz ten zobowiązany jest sporządzić pełną dokumentację dotyczącą danego przypadku oraz poinformować dyrektora medycznego szpitala o wystawionym zaświadczeniu i konieczności wykonania zabiegu. Jeżeli natychmiastowe wykonanie zabiegu usunięcia ciąży jest niezbędne ze względu na bezpośrednie zagrożenie życia kobiety, zabieg może być wykonany z pominięciem procedury określonej w art. 7 ust. 1 *legge* 194/1978, oraz poza placówkami określonymi w art. 8 tej ustawy – w takich wypadkach lekarz zobowiązany jest poinformować o dokonanych zabiegach lekarza wojewódzkiego. Jeżeli płód osiągnie zdolność do samodzielnego życia poza organizmem kobiety ciężarnej, wykonanie zabiegu usunięcia ciąży jest dopuszczalne wyłącznie w wypadku, o którym mowa w art. 6 lit. a, z tym że lekarz zobowiązany jest podjąć wszelkie czynności w celu uratowania życia płodu.

²¹ Obecnie oświadczenie należy składać Direttore Generale dell'Azienda Sanitaria Lokale.

²² Zgodnie z art. 8 *legge* 194/1978 zabieg przerywania ciąży może być wykonany wyłącznie przez lekarza ginekologa-położnika zatrudnionego w szpitalu publicznym ogólnym bądź specjalistycznym lub w jednostkach i zakładach leczniczych, o których mowa w *legge* 12 febbraio 1968, n. 132 *Enti Ospedaliери e assistenza ospedaliera* (*Testo pubblicato sulla Gazzetta ufficiale n. 68 del 12 marzo 1968*), w *legge* 26 novembre 1973, n. 817 *Estensione agli ospedali religiosi a cattolici del trattamento e in-*

ich realizację także przy udziale „kadry ruchomej” [ust. 4]. Na oświadczenie zawierające odmowę wykonywania czynności związanych z przerywaniem ciąży ze względów religijnych lub moralnych nie może powołać się członek personelu medycznego lub pomocniczego personelu medycznego, jeżeli zająd szczególne okoliczności tego rodzaju, że ich interwencja jest niezbędna dla uratowania życia kobiety znajdującej się w bezpośrednim niebezpieczeństwie [ust. 5]. Oświadczenie zawierające odmowę wykonywania czynności związanych z przerywaniem ciąży ze względów religijnych lub moralnych uważa się za odwołane, ze skutkiem natychmiastowym, jeżeli osoba uczestniczyła w procedurach lub zabiegach przerywania ciąży przewidzianych przez tę ustawę, z wyjątkiem przypadków, o których mowa w poprzednim ustępie [ust. 6]²³.

Podobna regulacja odnosząca się do klauzuli sumienia znajduje się w art. 16²⁴ ustawy z 19 lutego 2004 r. dotyczącej stosowania technik medycznie wspomaganey prokreacji. Zgodnie z tym przepisem: *Członek personelu medycznego oraz pomocniczego personelu medycznego nie jest zobowiązany do uczestniczenia w procedurach podejmowanych w celu zastosowania technik medycznie wspomaganey prokreacji uregulowanych tą ustawą, jeżeli odwoła się do sprzeciwu sumienia, który uprzednio wyraził w oświadczeniu. Oświadczenie powinno być złożone w terminie trzech miesięcy od wejścia w życie tej ustawy dyrektorowi lokalnej, publicznej jednostki ochrony zdrowia lub dyrektorowi szpitala, jeżeli osoba jest pracownikiem, bądź dyrektorowi medycznemu, w wypadku zatrudnienia osoby w autoryzowanych jednostkach prywatnych [ust. 1]. Oświadczenie to może być zawsze odwołane lub złożone, także poza terminami wskazanymi w ustępie*

quadramento previsto dalla legge 12 febbraio 1968, n. 132 (Testo pubblicato sulla Gazzetta ufficiale n. 332 del 28 dicembre 1973), Decreto del Presidente della Repubblica 18 giugno 1958, n. 754. W myśl tego przepisu zabieg przerywania ciąży, która ma mniej niż 90 dni, może być wykonywany także w domach opieki zdrowotnej.

²³ Tłumaczenie autorki.

²⁴ Artykuł 16 legge 40/2004: [Obiezione di coscienza] 1. Il personale sanitario ed esercente le attività sanitarie ausiliarie non e' tenuto a prendere parte alle procedure per l'applicazione delle tecniche di procreazione medicalmente assistita disciplinate dalla presente legge quando sollevi obiezione di coscienza con preventiva dichiarazione. La dichiarazione dell'obiettore deve essere comunicata entro tre mesi dalla data di entrata in vigore della presente legge al direttore dell'azienda unità sanitaria locale o dell'azienda ospedaliera, nel caso di personale dipendente, al direttore sanitario, nel caso di personale dipendente da strutture private autorizzate o accreditate. 2. L'obiezione può essere sempre revocata o venire proposta anche al di fuori dei termini di cui al comma 1, ma in tale caso la dichiarazione produce effetto dopo un mese dalla sua presentazione agli organismi di cui al comma 1. 3. L'obiezione di coscienza esonera il personale sanitario ed esercente le attività sanitarie ausiliarie dal compimento delle procedure e delle attività specificatamente e necessariamente dirette a determinare l'intervento di procreazione medicalmente assistita e non dall'assistenza antecedente e conseguente l'intervento. Oświadczenie powinno być złożone Direttore dell'azienda unità sanitaria.

poprzednim, jednakże w każdym przypadku wywiera ono skutki po upływie miesiąca od przedłożenia go podmiotom określonym w ust. 1 [ust. 2]. Oświadczenie zwalnia personel medyczny oraz pomocniczy personel medyczny od uczestniczenia w procedurach i czynnościach niezbędnych bezpośrednio ukierunkowanych na dokonanie zabiegu, zaliczanego do technik medycznie wspomaganą prokreacji i nie zwalnia ich z opieki nad kobietą przed i po zabiegu [ust. 3]²⁵.

Klauzula sumienia, do której lekarz może się odwołać, została wyrażona także w art. 22²⁶ Kodeksu etyki lekarskiej (k.e.l.)²⁷, zawierającym: *zbiór wiążących reguł dyscypliny wewnętrznej, określonych przez środowisko medyczne, którymi powinien kierować się lekarz w swojej praktyce zawodowej*²⁸. W myśl tego przepisu: *Lekarz, od którego żąda się świadczeń [zdrowotnych] sprzecznym z jego sumieniem lub przekonaniem zawodowym, może uchylić się od ich wykonania, o ile takie postępowanie nie pogorszy stanu zdrowia osoby, która znajduje się pod jego opieką, [z tym że] jest zobowiązany do udzielenia jej wszelkich użytecznych informacji oraz wyjaśnień*²⁹.

Klauzula sumienia wyrażona w przytoczonym przepisie jest klauzulą o charakterze generalnym³⁰; w porównaniu z regulacjami zawartymi w art. 9 *legge* 194/1978 oraz w art. 16 *legge* 40/2004 ma o wiele szerszy zakres przedmiotowy.

W szczególności można wskazać, że do klauzuli sumienia uregulowanej w art. 22 k.e.l. odwołał się Narodowy Komitet Bioetyki (Comitato Nazionale per la Bioetica) w dokumencie dotyczącym środków postkoitalnych (*contraccettivi d'emergenza*)³¹, w którym przyjął, że lekarz – odwołując się do

²⁵ Tłumaczenie autorki.

²⁶ Artykuł 22 *Codice di Deontologia Medica: Autonomia e responsabilità diagnostico-terapeutica* [Il medico al quale vengono richieste prestazioni che contrastino con la sua coscienza o con il suo convincimento clinico, può rifiutare la propria opera, a meno che questo comportamento non sia di grave e immediato nocumento per la salute della persona assistita e deve fornire al cittadino ogni utile informazione e chiarimento.

²⁷ Federazione Nazionale Degli Ordini dei Medici Chirurghi e degli Odontoiatri, *Codice di Deontologia Medica* 16 dicembre 2006, http://www.salute.gov.it/imgs/C_17_publicazioni_1165_allegato.pdf.

²⁸ Zob. wyrok Sądu Konstytucyjnego Republiki Włoskiej z 19 czerwca 2002 r., N 282 (C. Cost. 282/2002); *I diritti fondamentali nella giurisprudenza*, op. cit.

²⁹ Tłumaczenie autorki.

³⁰ Warto zasymalizować, że w Kodeksie etyki lekarskiej znajdują się także regulacje dotyczące klauzuli sumienia o charakterze szczególnym. Przykładowo art. 43 ust. 2 k.e.l. stanowi, że: *Klauzula sumienia, na którą powołuje się lekarz, wyraża się w zakresie i granicach określonych przez obowiązujące prawo i nie zwalnia lekarza z obowiązków związanych z opieką nad kobietą (L'obiezione di coscienza del medico si esprime nell'ambito e nei limiti della legge vigente e non lo esime dagli obblighi e dai doveri inerenti alla relazione di cura nei confronti della donna).*

³¹ Comitato Nazionale per la Bioetica, *Nota sulla contraccezione d'emergenza*. Approvata il 28 maggio 2004, http://www.governo.it/bioetica/testi/contraccezione_emergenza.pdf.

klauzuli sumienia – ma prawo powstrzymać się od przepisania środków postkoitalnych, w szczególności „pigułki 24 godz. po, pigułki dzień po” („*pillola del giorno dopo*”) ze względu na ich potencjalne działanie wczesnoporonne³². W uzasadnieniu dokumentu podkreślono, że Konstytucja chroni życie już od poczęcia, co wynika z jej art. 31 ust. 2, który zapewnia ochronę macierzyństwa, oraz z normy ogólnej zawartej w jej art. 2, która uznaje i gwarantuje nienaruszalne prawa człowieka, do których należy zaliczyć także prawa *nasciturusa*³³.

Na zakończenie warto wskazać, że dokument został uzupełniony o dodatkową uwagę (*postilla*), w której niektórzy członkowie Narodowego Komitetu Bioetyki wnioskowali, aby odpowiednie organy podjęły działania w celu wprowadzenia regulacji, która zapewniałaby na całym terytorium Włoch realizację prawa wolności i innych praw kobiety konstytucyjnie gwarantowanych w wypadku, w którym znaczna część lekarzy odwoła się do klauzuli sumienia³⁴.

Klauzula sumienia pielęgniarek

Klauzula sumienia, do której pielęgniarka ma prawo się odwołać, została wyrażona wprost w art. 9 *legge* 194/1978 oraz art. 16 *legge* 40/2004, które zostały przytoczone w powyżej.

Ponadto klauzula sumienia została uregulowana w art. 8³⁵ Kodeksu etyki pielęgniarek³⁶. Zgodnie z tym przepisem: [pielęgniarka] *w razie żądania od*

³² Narodowy Komitet Etyki w dokumencie tym odwołał się do badań naukowych, z których wynika, że *levonorgestrel* (LNG), wchodzący w skład środków postkoitalnych, ma różne działanie w zależności od czasu, w którym zostanie przyjęty przez kobietę oraz fazy jej cyklu. Zwrócono uwagę, że z jednej strony zapobiega on owulacji oraz zapłodnieniu, gdyż modyfikuje błonę śluzową macicy w taki sposób, że nie jest możliwe zagnieżdżenie zarodka, a z drugiej strony podany już po zapłodnieniu ma działanie wczesnoporonne (Comitato Nazionale per la Bioetica, *Nota sulla contraccezione d'emergenza*, *op. cit.*, s. 1 i n.).

³³ *Ibidem*, s. 2; zob. także wyroki Sądu Konstytucyjnego Republiki Włoskiej z: 18 lutego 1975 r., N. 27 (C. Cost. 27/1975); 30 stycznia 1997 r., N. 35 (C. Cost. 35/1997); 4 kwietnia 2009 r., N. 151 (C. Cost. 151/2009); 21 maja 1987 r., N. 196 (C. Cost. 196/1987); 18 lutego 1975 r., N. 27 (C. Cost. 27/1975); *I diritti fondamentali nella giurisprudenza*, *op. cit.*

³⁴ Comitato Nazionale per la Bioetica, *Nota sulla contraccezione d'emergenza*, *op. cit.*, s. 3.

³⁵ Artykuł 8 *Il Codice Deontologico dell'Infermiere: L'infermiere, nel caso di conflitti determinati da diverse visioni etiche, si impegna a trovare la soluzione attraverso il dialogo. Qualora vi fosse e persistesse una richiesta di attività in contrasto con i principi etici della professione e con i propri valori, si avvale della clausola di coscienza, facendosi garante delle prestazioni necessarie per l'incolumità e la vita dell'assistito.*

³⁶ *Federazione Nazionale Collegi Ipasvi, Il Codice deontologico dell'Infermiere. Approvato dal Comitato centrale della Federazione con deliberazione n.1/09 del 10 gennaio*

niej podejmowania czynności niezgodnych z jej zasadami etycznymi dotyczącymi wykonywania zawodu lub niezgodnych z jej zasadami [moralnymi] może powstrzymać się od podejmowania tych czynności, z tym zastrzeżeniem, że jest zobowiązana do wykonania świadczeń zdrowotnych niezbędnych do tego, aby stan zdrowia osoby znajdującej się pod jej opieką nie uległ pogorszeniu oraz niezbędnym dla uratowania jej życia³⁷.

Klauzula sumienia farmaceutów

We włoskim porządku prawnym w stosunku do farmaceutów nie ma przepisów implementujących konstytucyjną gwarancję wolności sumienia, która wyraża się w prawnej konstrukcji tzw. klauzuli sumienia. Należy jednak wskazać, że Narodowy Komitet Bioetyki w dokumencie dotyczącym klauzuli sumienia farmaceutów w zakresie sprzedaży środków postkoitalnych (*contraccettivi d'emergenza*)³⁸ przyjął, że farmaceuta, odwołując się do klauzuli sumienia, może uchylić się od sprzedaży tychże środków ze względu na ich potencjalne działanie wczesnoporonne³⁹. W dokumencie tym podkreślono, że z punktu widzenia moralnego nie ma znaczenia fakt, że farmaceuta działa w sposób mniej bezpośredni niż lekarz dokonujący aborcji, gdyż oba „działania” prowadzą do usunięcia ciąży⁴⁰. Ponadto odwołano się do art. 3 ust. 1 lit. c.⁴¹ Kodeksu etyki farmaceuty⁴², który nakłada na farmaceutę obowiązek ochrony i promowania życia ludzkiego, które od poczęcia jest konstytucyjnie chronione⁴³. Ze względu na to, że farmaceuta jest członkiem służby zdrowia przez analogię należy przyznać mu prawo do klauzuli sumienia, tak jak lekarzom m.in. w *legge*

2009 e dal Consiglio nazionale dei Collegi Ipasvi riunito a Roma nella seduta del 17 gennaio 2009, <http://www.ipasvi-le.it/avvisi/CodDeontologico2009.pdf>.

³⁷ Tłumaczenie autorki.

³⁸ Comitato Nazionale per la Bioetica, *Nota in merito alla obiezione di coscienza del farmacista*, *op. cit.*

³⁹ *Ibidem*, s. 6 i n.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 8.

⁴¹ Artykuł 3 ust. 1 lit. c *Codice Deontologico del Farmacista: Il farmacista deve operare in piena autonomia e coscienza professionale, conformemente ai principi etici e tenendo sempre presenti i diritti del malato e il rispetto della vita.*

⁴² *Federazione Ordini Farmacisti Italiani, Codice Deontologico del Farmacista. Testo approvato dal C.N. il 19 giugno 2007*, http://www.ordinefarmacisti.it/pdf/codice_deontologico_del_farmacista_1108.pdf.

⁴³ Comitato Nazionale per la Bioetica, *Nota in merito alla obiezione di coscienza del farmacista*, *op. cit.*, s. 8; zob. także wyroki Sądu Konstytucyjnego Republiki Włoskiej z: 18 lutego 1975 r., N. 27 (C. Cost. 27/1975); 30 stycznia 1997 r., N. 35 (C. Cost. 35/1997); 4 kwietnia 2009 r., N. 151 (C. Cost. 151/2009); 21 maja 1987 r., N. 196 (C. Cost. 196/1987); Corte Costituzionale, *I diritti fondamentali nella giurisprudenza*, *op. cit.*

194/1978⁴⁴. Reasumując, prawo farmaceuty do klauzuli sumienia ma swoje źródło w prawie do wolności religijnej i wolności sumienia⁴⁵.

W uwagach końcowych dokumentu (*postille*) niektórzy członkowie Narodowego Komitetu Bioetyki, powołując się na art. 117 lit. m Konstytucji, postulowali, aby ustawodawca wprowadził regulację prawną, w której wyważy interesy wszystkich podmiotów, tzn. z jednej strony przyzna farmaceutom prawo do klauzuli sumienia, a z drugiej strony wprowadzi rozwiązania, które zapewnią obywatelom realną możliwość nabycia środków postkoitalnych przepisanych przez lekarza w odpowiednim terminie⁴⁶.

⁴⁴ Comitato Nazionale per la Bioetica, *Nota in merito alla obiezione di coscienza del farmacista*, *op. cit.*, s. 7.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 3.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 11.